

ПРО СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ МАРГІНАЛЬНОСТІ

Аналізуються основні етапи становлення концепції маргінальності, специфіка її типів (зокрема політичної маргінальності), висловлюється необхідність коректного вживання поняття «маргінальність» у науковому дискурсі. Проаналізовано застосування терміна «маргінальність» у різних галузях знань – економіці, соціології, політичних науках.

Ключові слова: маргінальність, політична маргінальність, структурна маргінальність, концепція маргінальності, парадигма маргінальності, маргіналізм, соціальний статус, соціальний транзит, етнокультурна маргінальність.

Анализируются основные этапы становления концепции маргинальности, специфика ее типов (в особенности политической маргинальности), высказывается необходимость корректного употребления понятия «маргинальность» в научном дискурсе. Проанализировано применение термина «маргинальность» в разных отраслях знаний – экономике, социологии, политических науках.

Ключевые слова: маргинальность, политическая маргинальность, структурная маргинальность, концепция маргинальности, парадигма маргинальности, маргинализм, социальный статус, социальный транзит, этнокультурная маргинальность.

The main stages of the marginality concept development, the special features of these stages (political marginality in particular) are analyzed, the necessity of the correct use of the notion of «marginality» is mentioned in the scientific discussion. The use of the term «marginality» in different branches of knowledge such as economics, sociology and political science is analyzed.

Key words: marginality, politics of marginality, structural marginality, marginalism, social status, concepts of marginalism, paradigms of marginality, social transition, ethno cultural marginality.

Соціально-політична реальність іноді турбує, іноді підштовхує або просто пронизує і стимулює дослідника звертатися до невідомих зон, проблемних моментів, «темних плям» різнобарвного кола суспільних проблем. Глибокі зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, дають підстави для висловлення думки, згідно з якою треба виключити будь-яку претензію щодо універсалізму наукових теорій, які можуть пояснити будь-які проблеми, що виникають у соціумі. Навіть фундаментальні теорії, філософські концепції або суспільні аксіоми, які здавалися стабільними і непорушними (наприклад, марксизм), на основі яких можна було будувати різні соціально-політичні конструкти, рано чи пізно стають нестійкими та рухливими. Виникають можливості для формування нових теорій, підходів, схем. На деякий термін нова цікава розробка стає актуальною, привертає до себе увагу дослідників, які можуть з нею погоджуватись і не погоджуватись, критикувати або бути від неї в захваті. У сучасному світі плюралістичних цінностей все має право на життя. За словами сучасного класика філософської та політичної

думки Френсіса Фукуями, «...зараз ми живемо в доволі хаотичному світі, де існує безліч ідей та відсутній консенсус» [1, с. 70].

Це безпосередньо стосується і концепції маргінальності. Концепція маргінальності здійснила важливу роль у соціологічній думці, але, по-перше, хотілося б знати, чи знайдеться для неї місце і в інших науках? У практиці використання самого терміна «маргінальність» у різних галузях знань – соціології, економіки, філософії, соціальної психології, культурології, політології – склалося декілька дисциплінарних та міждисциплінарних підходів. По-друге, у справі уточнення, розвитку поняття закарбувалися декілька значень, які стосуються різних типів маргінальності. По-третє, нечіткість поняття робить складним вимірювання самого явища, його аналіз у соціальних процесах. У той же час досить розповсюджене та іноді вільне застосування терміна призводить до необхідності уточнення його змісту, систематизації різних підходів і аспектів його використання. З цією метою розглянемо історичний шлях цього терміна, підходи до його використання, характеристики

різних типів, у тому числі політичної маргінальності.

Різних аспектів маргінальності прямо і опосередковано торкалися багато західних науковців: Г. Гегель, Д. Головенські, А. Грін, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, К. Маркс, Г. Маркузе, Р. Парк, Е. Стоунквіст, М. Фуко, М. Хайдеггер, Т. Шибутані та ін. Серед вітчизняних дослідників даного феномена можна відзначити А.І. Атояна, Л.М. Банникову, М. Бахтіна, Т.В. Вергун, А.А. Галкіна, З.Т. Голенкову, І.В. Гордієнко-Митрофанову, Л.Н. Гумільова, Н.В. Забеліну, В.В. Зотова, Е.Д. Ігітханян, В.Л. Каганського, І.В. Казарінову, І.І. Кального, А.Ю. Кузнецов, А.П. Лантух, Ю.М. Лотмана, В.І. Мельникова, І.П. Попову, І.П. Прибиткову, Е.Н. Старикова, С.А. Сусареву, Н.М. Харченко, В.О. Чернієнко, В.А. Шапінського. Слід відмітити, що спеціальних досліджень політичної маргінальності у вітчизняній літературі ми не знайшли. Разом з тим були захищені дисертації в галузі соціальної філософії, присвячені феномену маргінальності (Свящук А.Л., Кемалова Л.І.).

Уявлення про генезис наукового терміна «маргінальність» та його функціональне навантаження сформувалися зовсім недавно, але це є надзвичайно важливим для його розуміння. Тлумачення цього терміна напряму залежить від знання його історії. Адже методологічна універсальність терміна «маргінальність», можливість його застосування до вивчення найрізноманітніших соціальних процесів приводили до того, що в різних умовах він кожного разу набував нової якості, нового значення і нового сенсу, у такий спосіб демонструючи свою евристичну плідність. У нашому дослідженні ми вживаємо маргінальність як поняття і як термін. Як зазначає А.С. Конверський, «у логіці «термін» означає слово або словосполучення, яким або позначаються предмети, властивості, відношення чи дії, операції над предметами (так звані дескриптивні терміни), або фіксують зв'язки, відношення, характеристики, що забезпечують інваріантність (незмінність) семіотичного інваріанта висловлювання при всіх можливих перетвореннях і будь-яких значеннях його дескриптивних термінів (так звані логічні терміни) [2, с. 56]. Справа в тому, що поняття «маргінальність» часто-густо вживається не як науковий термін, що передбачає сувору дефініцію, а метафорично. На нашу думку, академічний дискурс має спиратися на усвідомлене слововживання. Очевидно, що конструктивна діяльність вчених щодо формування та застосування тих чи інших понять завжди обумовлена конкретними цілями науки. А наукові потреби, у свою чергу, обумовлені запитом, існуючими умовами і рівнем розвитку суспільної практики. У залежності від цього утворені поняття можуть бути більш або менш точними, вірними чи помилковими, більш глибокими і змістовними чи поверховими [3, с. 29]. Метою написання даної статті є спроба подолання некоректного вживання поняття «маргінальність» та його похідних у сучасному суспільствознавстві.

Як відомо, спочатку термін «маргінальний» (як певний «корисний» простір) почав вживатися з часів виникнення друкарства і використовувався для позначення записів, нотаток на полях, що межували з друківаним текстом.

Ще одна цікава інформація про походження терміна «маргінальність» пов'язана з географічною назвою. Маргіналами ще в стародавні часи називали мешканців Маргіани (грецька *Margiane*, ст. перс. Маргуш). Це назва стародавньої області в Середній Азії, яка була розташована по руслу р. Мургаб (нині південний схід Туркменістану і північ Афганістану) ще в 1-му тисячолітті до н. е. Найперші згадки про Маргіану були в «Авесті» і у відомому Бахустанському написі. Маргіана межувала з невеликими азійськими країнами: Пафією на заході, на північному сході – з Согдом, на сході – з Бактерією, на півдні – з Арією. Маргіана послідовно переходила із рук в руки і входила до складу більш могутніх держав: Ахеменідів у VI ст. до н. е. (пізніше захоплені Дарієм – 1), Олександра Македонського – у IV ст. до н. е., а пізніше – до держави Селевкідів і навіть до Парфянського царства [4]. Загальна і політична культура Маргіани складалася на основі місцевих азійських політичних традицій, а також еллінізму. Релігійні звичаї формувалися завдяки язичництву, зороастризму, буддизму. Така релігійна різноплановість сприяла виникненню адаптивної політичної моделі територіально-маргінальної держави. Тобто це було державне утворення, яке не мало стабільності, акцентованої незалежності і чіткої суверенної території, а мало лише тимчасове, нетривале самостійне існування. Як це нагадує історію України! Тільки тут інші дійові особи та виконавці: татаро-монгольська навала, литовсько-польська агресія, військова політика Турції, Росії, Австро-Угорщини, Німеччини, сучасної РФ.

У кожній галузі знань тема маргінальності набувала особливого забарвлення. Історично першою спробою застосування цього терміна можна вважати сферу економічних знань. Маржиналізм виникає у Франції та Німеччині в другій половині 19 століття. Завданням цього економічного напряму є пояснення економічних процесів та явищ, виходячи з граничних величин або станів.

Маржиналізм постає як надзвичайно ефективний метод аналізу, бо дає змогу застосовувати диференційне числення в самому процесі економічних міркувань. За змістом, маржиналізм означає (від фр. *marginal* – граничний, від лат. – *marginalis* – знаходиться на межі), по-перше, різницю між біржовою ціною товару і найбільшим розміром можливої позички під цей товар, по-друге, різницю між ціною, визначеною в біржовому бюлетені, та ціною покупця і навіть «економічно близький до краю, майже збитковий». На конкретному економічному рівні припускають, що економічна людина віддає перевагу більшій кількості певного блага, ніж меншій, але зі спадною граничною (маргінальною)

корисністю, тому що кожна додаткова порція блага має для неї меншу вартість, ніж попередня. Цей стан називають спадною маргінальною заміністю [5, с. 215, 387]. У політичне мислення маржиналізм запровадили економісти, що взялися до вивчення і політики.

Вперше в соціологію поняття маргінальності ввів американський дослідник Р. Парк у 1928 році. Він і є засновником так званої американської традиції в маргіналістиці. Р. Парк використав поняття «маргінальна особистість» для позначення соціально-психологічних наслідків неадаптації мігрантів до вимог урбанізму як способу життя. Така особистість має цілу низку характерних рис: занепокоєність, агресивність, шанобливість, чутливість, егоцентричність.

У якості самостійної соціологічної концепції вчення про маргінальну особистість розробляється в 30-ті рр. Зокрема, Е. Стоунквіст розглядає маргінальність із суто культурологічних позицій. Акцент він робив на проблемах соціальної мобільності в багатоетнічному суспільстві США. Пізніше цю концепцію розвивали А. Антоновські, Р. Хінрікс та ін. Але, на відміну від своїх попередників, вони зосередили увагу на психосоціальному впливі на особистість подвійності соціального статусу і ролі, що виникають при конфлікті культур. Основоположниками статусно-рольової концепції маргінальності серед американських дослідників виступили Х. Дікі-Кларк, Дж.Б. Манчіні, Р. Мертон, Е. Х'юз, Т. Шибутані. Підсумком американського підходу до вивчення маргінесу стало дослідження особливостей соціального транзиту в неоднорідному суспільстві.

Подивимось на європейську традицію застосування цієї наукової категорії, її входження в обіг. Термін «маргіна» прийшов до нас з німецької мови, а туди слово прийшло з французької – «маргінал». Якщо ми подивимось на маргінала з точки зору соціології, то це – людина, яка від своєї соціальної групи відійшла, але в ніяку іншу не увійшла. В англійській мові синонімічним є слово аутсайдер, ізгой, чужий, побічний і тому воно близько стоїть до романського «маргінал» або «маргінес». Європейськими дослідниками маргінальності в такому значенні були Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, М. Фуко, М. Хайдеггер, а також Р. Барт, Ж. Леві-Стренже, К. Леві-Стросс та ін. [6].

Розвиток різноманітних подій у Європі в другій половині ХХ ст. стимулював продовження досліджень феномена маргінальності. На перший план вийшли проблеми нерівномірності соціально-економічного розвитку, політичного плюралізму, що ускладнилися через світові війни, зростання безробіття, природні катаклізми тощо. За цих умов визначився «нижній» і «верхній» рівень маргінесу. Перший – соціальне дно суспільства, куди потрапляли люди після економічного, соціального або політичного фіаско. До другого входили революціонери, політики-вільнодумці, творчі особи, люди мистецтва, себто своєрідні піонери-авангардисти, кожен у своїй галузі –

політиці, науці, культурі тощо. Щодо кола політичних маргіналів, то, на наш погляд, до нього слід додати ще й тих, хто в результаті політичних баталій був відкинутий від провідних ролей на соціальній сцені змагання за владу і владні повноваження. Загальними рисами цих маргіналів, як «низів», так і «верхів», є процес переходу та випадіння на деякий час і навіть виключення із суспільної системи розподілу праці і політичного буття.

Західноєвропейська соціологія запропонувала також концепцію структурної маргінальності. Її змістом є взаємозалежність маргінальності та соціальної структури конкретного типу суспільства. Серед прихильників даної концепції – К. Маркс, К. Рабан, А. Фарж. Сучасний український дослідник А. Свящук також вбачає витoki маргіналізації в кардинальних змінах соціальної структури. На його думку, різноманітні погляди щодо розуміння маргінальності слід систематизувати в такий спосіб: 1) концепції маргінальності індустріального періоду розвитку суспільства; 2) концепції маргінальності в структурах постіндустріального суспільства [7].

Філософське осмислення феномена маргінальності в другій половині ХХ століття було представлено в роботах постструктуралістів – Ж. Делеза, Ф. Гваттарі, Ж. Дерріда (вони розкривали поняття маргінальності через порівняння з поняттями «номадності», «децентрації»).

У сучасному суспільствознавстві, в основному, аналізуються три загальні парадигми маргінальності. Це концепції етнокультурної маргінальності, структурної маргінальності, маргінальності соціальної ролі [6].

У політичній науці ми маємо не дуже багато інформації щодо дослідження проблем маргінальності. Узагальнюючи низку дефініцій, ми визначаємо маргінальність як стан груп та індивідів у ситуації, яка примушує їх під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних з різним соціально-економічним і соціально-культурним переструктуруванням суспільства в цілому, змінювати своє соціальне положення і приводити до суттєвої зміни або втрати попереднього соціального статусу, соціальних зв'язків, соціального середовища, а також ціннісних орієнтацій. Маргінальність у найширшому розумінні – це позначення пограничного характеру соціальних, культурних, економічних, політичних та інших позицій індивідів або груп. Специфіку політичної маргінальності можна визначити як таку, що обумовлена втратою загальноприйнятих політичних норм і цінностей політичної культури. Ознаками процесу політичної маргіналізації є поразка в цивільних (політичних) правах, позбавлення права виборів; відсторонення від участі в звичайній політичній діяльності і від доступу до формального політичного впливу, втрата довіри виборців до наявної політичної еліти.

Ми спробували проаналізувати початкове застосування терміна «маргінальність» у різних

галузях знань – економіці, соціології, політичних науках. Очевидно, що важко уникнути фрагментарності, еkleктичності у викладі історії становлення концепції маргінальності. Це пояснюється тим, що не існує цілісних уявлень про маргінальність. У той же час концепція маргінальності є конструктивною, що обумовлено перш за все тим, що маргінальність – це атрибут, невід’ємна властивість індивідуального і суспільного буття. Крім цього, підвищений інтерес до цієї концепції можна пояснити перманентними динамічними змінами в життєдіяльності українського суспільства, очевидними кризовими тенденціями

перебігу соціального розвитку. Ці об’єктивні чинники і обумовлюють необхідність ретельного аналізу змісту поняття «маргінальність», еволюції даного поняття в історії науки та місце концепції маргінальності в сучасному суспільствознавстві.

Багатогранність явища маргінальності ускладнює осягнення його сутності. Досліджуючи маргінальність, вчений усвідомлює безпорадність, марність своїх зусиль у висвітленні цієї теми в цілому. У той же час пізнання – це вічне прагнення наблизитися до сутності. Отже, маргінальність завжди буде привабливою та перспективною темою наукових пошуків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Беседа проф. И.М. Рогова с... – 19 авг. 2008 г. // Вопросы философии, 2009, № 2. – С. 68-70.
2. Конверський А.Є. Логіка: Підручник. – К.: Четверта хвиля, 1998. – 272 с.
3. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання. – К.: Вид.-во ЄУФІСМіБ, 2000. – 423 с.
4. Кирьяко А. Открыта новая цивилизация – родина Заратуштры? – http://elementy.ru/image/blogs/zaratustra_fig_1-11.jpg.
5. Економічна людина. Маржиналізм // Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Вид.-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
6. Маргинальность в современной России. Коллективная монография. – М.: Московский общественно научный фонд, 2000. – 93 с.
7. Свящук А.Л. Феномен маргінальності в генезисі сітьового суспільства. – Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук. – Харків, 2006. – 15 с.
8. Кемалова Л.І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства. – Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. філос. наук. – Сімферополь, 2006. – 16 с.

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Колісніченко А.І.;
кандидат історичних наук, доцент Курило В.Є.

© Бронніков В.Д., 2009

Надійшла до редакції 16.02.2009 р.